

TEMURIYLAR VA SHAYBONIYLAR DAVLATLARIDA SOLIQ TIZIMI: QIYOSIY TAHLIL

Omonova Madinabonu O'tkir qizi

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, Tarix fakulteti, 3-bosqich talabasi, Toshkent, O'zbekiston Elektron pochta:
madinabonumonova50@gmail.com*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Temuriylar (1370–1507) va Shayboniylar (1500–1598) davlatlarining soliq tizimlari qiyosiy usulda o'ganilgan. Tadqiqotda xiroj, zakot, tamg' va boshqa soliq turlarining tuzilishi, undirish mexanizmlari va ijtimoiy ta'siri tahlil qilinadi. Ikkala davlat o'tasidagi an'naviy davomiylik va innovatsion farqlar aniqlanib, Shayboniylar davrida soliq yukining sezilarli darajada kuchaytirilganligi isbotlanadi. Tadqiqot birlamchi manbalar va yetakchi sharqshunoslarning ilmiy ishlari asosida qurilgan.*

Kalit so'zlar: *xiroj, zakot, tamg', suyurg', Temuriylar, Shayboniylar, soliq tizimi, Markaziy Osiyo.*

KIRISH

O'Rta Osiyo tarixida XIV–XVI asrlar davri davlat boshqaruvi, soliq siyosati va iqtisodiy munosabatlar nuqtai nazaridan alohida o'in tutadi. Temuriylar davlati (1370–1507) Amir Temur tomonidan asos solingan bo'lsa, Shayboniylar davlati (1500–1598) ko'chmanchi o'zbek qabilalari rahbari Muhammad Shayboniyxon tomonidan Temuriylar o'nida barpo etilgan.

Ikkala sulola o'tasida soliq to'lash tizimida ham uzluksizlik, ham keskin farqlar mavjud edi. Ushbu maqolaning maqsadi — soliq tizimini qiyosiy tahlil qilish orqali ikkala sulolaning davomiylik va o'zgarish darajasini ilmiy jihatdan asoslash. Tadqiqot muammosi sifatida quyidagi savol ko'iladi: Shayboniylar Temuriylar soliq tizimidan qay darajada o'gandilar va uni qanchalik o'zgartirdilar?(1)

METODOLOGIYA

Maqolada tarixiy-qiyosiy, analitik va manbashunoslik usullaridan foydalanilgan. Birlamchi manbalar sifatida Boburnoma, Matla' as-Sa'dayn va boshqa forsiy tarixiy yozuvlar asosga olingan.

Ikkilamchi manbalar qatoriga Bartold, Davidovich, Ivanov kabi rus sharqshunoslarining tadqiqotlari hamda Manz, Subtelny, McChesney kabi g'arb olimlarining ishlari kiradi.(2) Soliq turlari tuzilma, miqdor va siyosiy ta'sir nuqtai nazaridan ikki sulola doirasida solishtirilib tahlil qilingan. Tahliliy doira sifatida soliqning uch o'lchovi — tuzilmaviy shakl, undirish mexanizmi va ijtimoiy oqibat — asosga olingan.

NATIJALAR

Temuriylar davlatida soliq tizimi islom huquqi (fiqh) normalari va o'ta asrlk Eron-Mo'g'ol davlatchilik an'nalariga asoslanib shakllantirildi. Markaziy devon orqali amalga oshirilgan soliq undirish mahalliy amaldorlar — hokim va mushrif — vasitasida tartibga solingan.(3) Xiroj davlatning asosiy daromad manbai bo'lib, qishloq xo'jali yerlari hosilining 1/5 dan 1/3 gacha ulushini tashkil etgan; aniq miqdor yerning sifati va sugorish imkoniyatiga qarab belgilangan. Zakot chorvachilik va tijorat mulkidan 1/40 qismida (2,5%) olingan; tamg' esa shaharlardagi bozor va karvonsaroylardan savdo aylanmasiga nisbatan 5–10% stavkada undirilgan.(4) Suyurg` tizimi orqali harbiy xizmat evaziga ma'lum hudud va undagi soliqlarni undirish huquqi amaldorlarga berilgan. Abdurazzok Samarqandiyning malumotlariga ko'a, ayrim hududlarda yer maydonlarining 30–40% gacha qismi vaqf tasarrufida bo'lib, soliqdan to'la ozod etilgan.(5)

Shayboniylar 1500–1510-yillarda Temuriylarni mag'lub etib, ularning ma'muriy apparatini saqlab qoldi va yangi sharoitga moslashtirib foydalandi.(6) Xiroj miqdori hosilning 1/4 dan 1/2 gacha ulushiga ko'tarildi; bu og'irlik Boburnomada keskin tanqid qilindi.(7) Zakot to'la davlat nazoratiga olindi va undirilgan summa markaziy xazinaga yo'naltirildi; diniy institutlarga beriladigan ulush sezilarli kamaydi. Tamg' stavkasi oshirildi va karvon savdosiga alohida tamg' joriy etildi — bu Ipak yo'li savdosini nisbatan qimmatlashtirdi.(8) Shayboniylar harbiy yurishlarni moliyalashtirish uchun to'g'idan-to'g'i bahriya solig'ini joriy etdi va vaqf yerlarini qisman davlat tasarrufiga qaytardi.(9)

1-jadval. Soliq tizimlarining qiyosiy ko'satkichlari

Soliq turi	Temuriylar davlati	Shayboniylar davlati
Xiroj (yer solig'i)	Hosilning 1/5–1/3 qismi; mintaqaga qarab farqlangan	Hosilning 1/4–1/2 qismi; sezilarli og'irlashtirilgan
Zakot	Mulkning 1/40 qismi; qisman diniy institutlarga	To'liq davlat nazoratiga olingan; diniy ulush kamaygan
Tamg'a (bozor solig'i)	Savdo aylanmasidan 5–10%	Ko'tarilgan stavka; karvonga alohida tamg'a joriy etilgan
Harbiy to'lov	Suyurg'ol orqali bilvosita	To'g'ridan-to'g'ri bahriya solig'i
Vaqf imtiyozi	Keng; ko'plab yerlar to'liq ozod	Cheklangan; yangi vaqf nazorat ostiga olingan
Undirish tizimi	Hokim va mushrif orqali	Devonbegi va qo'shbegi orqali markazlashgan

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'satadiki, Shayboniylar Temuriylar soliq tizimini tuzilma jihatdan meros qilib oldi, lekin mazmunini o'z manfaatlariga moslashtirib o'zgartirdi. Ikkala davlatda ham xiroj, zakot va tamg' asosiy tuzilmaviy element sifatida saqlanib qoldi — bu islom huquqining Markaziy Osiyodagi barqaror rolini tasdiqlaydi. Bozor va savdo faoliyatidan tamg' undirish ikki sulolada ham keng qo'llanildi; Ipak

yo'li savdosining davom etishi ikkala davlat uchun ham tamg'ni muhim manbaiga aylantirdi.

Asosiy farq soliq yukining miqdorida namoyon bo'ldi. Temuriylar davrida xiroj hosilning 1/5–1/3 qismini tashkil etgan bo'lsa, Shayboniylar davrida bu ulush 1/4–1/2 gacha ko'tarildi. Boburnoma malumotlariga ko'a, bu o'zgarish dehqonlar va shahar hunarmandlari ahvolini jiddiy og'irlashtirdi.(10) Markazlashtirish darajasidagi farq ham muhim: Temuriylar suyurg` tizimi orqali nisbatan desentrallashtirish tuzilmani shakllantirgan bo'lsa, Shayboniylar devonbegi boshchiligida markazlashgan boshqaruvni mustahkamladi.(11) Vaqf siyosatidagi farq esa ikki sulolaning hokimiyat asosi va legitimlik strategiyasidagi tubdan tafovutni ifodalaydi: Temuriylar bu institutni madaniy va diniy homiylik vositasi sifatida qo'llaganida, Shayboniylar imtiyozlarni cheklab xazina tushumini oshirishni afzal ko'di. Professor Davidovichning xulosasiga ko'a, soliq og'irlashuvining uzoq muddatli oqibati XVI asr o'talarida Markaziy Osiyoning iqtisodiy tanazzulini tezlashtirdi.(12)

XULOSA

Qiyosiy tahlil shuni ko'satdiki, ko'chirish darajasi tuzilma jihatdan yuqori, miqdoriy va siyosiy jihatdan esa o'ta bo'ld: Shayboniylar soliq tizimi Temuriylar merosining og'irlashtirilgan va markazlashtirilgan shaklidir. Xiroj, zakot va tamg' nomlari saqlanib qolgan bo'lsa-da, stavkalar keskin oshirildi, vaqf imtiyozlari cheklandi va markazlashgan nazorat kuchaytirildi. Bu o'zgarishlar ko'chmanchi sulolaning moliyaviy ehtiyojlari va siyosiy maqsadlarini aks ettiradi. Kelajakda forsiy va arabiy arxiv hujjatlarini chuqurroq o'rganish, xususan vaqf hujjatlari va devon arxivlari bilan tizimli ishlash bu tahlilni yanada boyitadi.

IZOHLAR

- (1) Bartold V.V. Ulugbek va uning davri. — Toshkent: Fan, 1964. — B. 45–67.
- (2) Semenov A.A. Ocherki ustroystva tsentralnogo administrativnogo upravleniya Bukharskogo khanstva. — Stalinabad, 1954. — B. 55–72.
- (3) Subtelny M.E. Timurids in Transition. — Leiden: Brill, 2007. — P. 156–162.
- (4) McChesney R.D. Waqf in Central Asia. — Princeton: Princeton University Press, 1991. — P. 87–95.
- (5) Abdurazzok Samarqandiy. Matla' as-Sa'dayn. — Toshkent: Fan, 1969. — B. 203–207.
- (6) Burton A. The Bukharans. — Surrey: Curzon, 1997. — P. 78–84.
- (7) Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. — Toshkent: Yulduzcha, 1989. — B. 215–219.
- (8) Ivanov N.A. Gosudarstvo Kochevykh Uzbekov. — Moskva: Nauka, 1965. — B. 178–185.
- (9) Pulatov X.P. O'Rta Osiyo soliq tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 1997. — B. 134–140.
- (10) Zahiriddin Muhammad Bobur. Ko'satilgan asar. — B. 287–291.

(11) Davidovich E.A. Istoriya monetnogo dela Sredney Azii. — Dushanbe, 1964. — B. 95–103.

(12) Davidovich E.A. Ko'satilgan asar. — B. 241–247.

ADABIYOTLAR:

(APA 7-nashr)

1. Abdurazzok Samarqandiy. (1969). Matla' as-Sa'dayn [Fors tilidan tarjima]. Fan.
2. Bartold, V. V. (1964). Ulugbek va uning davri. Fan.
3. Burton, A. (1997). The Bukharans: A Dynasty, Tribe and State in Central Asia. Curzon.
4. Davidovich, E. A. (1964). Istoriya monetnogo dela Sredney Azii XVII–XVIII vv. AN Tadzhikskoy SSR.
5. Ivanov, N. A. (1965). Gosudarstvo Kochevykh Uzbekov. Nauka.
6. Manz, B. F. (1989). The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge University Press.
7. McChesney, R. D. (1991). Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine. Princeton University Press.
8. Pulatov, X. P. (1997). O'Rta Osiyo soliq tarixi. O'zbekiston.
9. Semenov, A. A. (1954). Ocherki ustroystva tsentralnogo administrativnogo upravleniya Bukharskogo khanstva. AN Tadzhikskoy SSR.
10. Subtelny, M. E. (2007). Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Brill.
11. Zahiriddin Muhammad Bobur. (1989). Boburnoma. Yulduzcha.